İtaatten Sorumluluğa: Anayasal Devlet Kimin Omzunda Durur?

Mustafa YENEROĞLU, 22 Kasım 2026

https://www.karar.com/gorusler/itaatten-sorumluluga-anayasal-devlet-kimin-omzunda-durur-2085515

Adalet fikrinin güçlü olduğu bir gelenekte, adaleti savunacak insan neden istisna kaldı? Anayasal devletin toplumsal dayanağı, kendi hükmünü verebilen bir vicdan ve o vicdanı yalnız bırakmayan yurttaşlardır. Müslümanların bugünkü tıkanıklığını anlamak, adaleti öğütlerken itaati yerleştiren eğitim ve himaye düzeniyle yüzleşmeyi gerektiriyor.

Rivayet edilir ki Hz. Ömer bir gün mescitte mehirlere üst sınır koymak istediğini söyler. Kalabalığın içinden bir kadın doğrulur ve ona Kur'an'dan bir ayet okuyarak itiraz eder. Ömer bir an durur, sonra "Kadın haklı, Ömer yanıldı" der. Bu sahnede Ömer'in yanıldığını kabul etmesi kadar, kadının en yüksek otoriteye itiraz edebilmesi de dikkat çekicidir.

Böyle insanlar nasıl yetişir?

Bir buçuk asırlık anayasal tecrübemiz, bu sorunun önemini gösterir: İtiraz hakkını hukukta tanımakla, onu kullanabilen ve kullandığında yalnız bırakılmayan insanlar yetiştirmek aynı şey değildir. Tarihimizde hakkı otorite karşısında savunan insanlar hep çıktı; bir avuç isim asırlarca yıldız gibi anıldı. Mesele, bu yıldızların neden bir gökyüzüne dönüşmediğidir.

Yıldız, ama gökyüzü değil

Kadının itirazı da halifenin yanıldığını kabul etmesi de aynı şeyi gösterir: sorumluluğunu bilen bir benliği. Biri kendi yargısını otoritenin karşısında korur; öteki, "Bunu istiyorum, ama doğru olan bu mu?" diye sorarak arzusuyla arasına mesafe koyar. İkisinde de belirleyici olan, insanın kendi isteğinin ve gücünün üstünde bir ölçüye hesap verebilmesidir.

Platon bunu insan ruhundaki bir çatışmada görmüştü: Susadığı hâlde içmekten kendini alıkoyan insanda, içmeye yönelten arzunun yanında onu dizginleyen bir akıl vardır. Ona göre insanın kendi kendisinin efendisi olması, ruhunda aklın rehberliğinde kurulacak uyumun ve adaletin şartıdır.

Bu mesafe deneysel psikolojide de gözlenebilen bir özdenetim becerisidir. Önündeki ödülle arasına bir oyun, bir hayal koyabilen çocuk beklemeyi başarır ve bu beceri eğitimle geliştirilebilir.

Bu iç tutum tek bir topluluğa özgü değildir; izlerini, farklı uygarlıklarda büyük ölçüde birbirinden bağımsız gelişen düşünce geleneklerinde buluruz. Apollon tapınağındaki "Kendini bil" öğüdü, Sokrates'in sorgulanmamış hayatı yaşamaya değer bulmayışı bu arayışın ifadeleriydi. Konfüçyüs ve Mencius geleneğinde de kendini hesaba çekmek,

insandaki ahlaki kabiliyetleri geliştirmek esastı. Sonraki yüzyıllarda köle doğmuş Epiktetos, özgürlüğü hiçbir zincirin ulaşamadığı iradesinde buluyordu: “Bacağımı zincire vurabilirsin, ama irademe hükmedemezsin.”

Pozitif bilim, merhamet, adalet duygusu ve vicdanın insan türünde nasıl geliştiğini araştırır; köklerini uzun bir evrimsel geçmişte arar. Kur’an ise insanın mahiyetine yönelir: İnsan, iyiyi kötüden ayırt etme kabiliyetiyle donatılmış ve tercihlerinden sorumlu tutulmuştur.

Kur’an bu ahlaki donanımı insanın yaratılışına, fıtratına bağlar (Rûm 30/30). Vahiy, insanın kalbine baştan yazılmış olanı yeniden okunur kılar, uyuyan vicdanı uyandırır. “Nefse ve onu düzenleyene; ona kötülüğünü ve ondan sakınmasını ilham edene andolsun; onu arındıran kurtulmuştur” (Şems 91/7-9). Çağrı, insanda bulunan kabiliyeti geliştirmeye yöneliktir. Kendini kınayan nefis (Kıyâmet 75/2), bu iç muhasebeyi ifade eder. Göklerin ve dağların yüklenmekten çekindiği emaneti üstlenen insan (Ahzâb 33/72), özgürlüğü ve sorumluluğu birlikte taşır. Olgunlaşmış benlik, arzusunu tanrı edinmek yerine (Câsiye 45/23) onu ahlaki bir ölçüyle değerlendirebilir.

Bu kavramların merkezinde takvâ vardır: çağdaş müfessirlerin “sorumluluk bilinci”, hatta “vicdan” kavramlarıyla açıkladığı, insanın yapıp ettiğini sürekli hesaba çektiği uyanıklık hâli. Kur’an, Allah katındaki değeri takvâya bağlayarak ölçüyü soydan ve kabileden alıp kişinin ahlaki sorumluluğuna taşır (Hucurât 49/13). Adaleti de aynı temele oturtur: “Âdil olun; bu, takvâya daha yakındır” (Mâide 5/8). Böylece vicdan ile adalet birbirine bağlanır: İnsanın içinde taşıdığı ölçü, başkasına davranışında karşılığını bulur.

Bu kabiliyet herkese verilmişse, neden aynı ölçüde gelişmedi?

Kabiliyetin varlığı, kendiliğinden olgunlaşmasına yetmez. Dil yeteneğiyle doğan çocuğun konuşmayı öğrenmesi, içinde büyüdüğü topluluğa bağlıdır. Sorumluluğunu bilen benlik de çocuğun nasıl yetiştirildiğiyle, doğru ve yanlışın nasıl öğretildiğiyle, sorularının meziyet mi kusur mu sayıldığıyla şekillenir. Her insanın kendi kararını verebilen, sorumlu bir özne olarak tanınması da tarihsel bir kazanımdır. Bunun yerleşmediği toplumlarda sözün haklılığından çok, söyleyenin aidiyeti belirleyici olur.

İnsanı hakikate çağıran, sorumluluk bilincini uyandıran örnek şahsiyetler bu terbiyeyi taşıdı. Kur’an’ın “güzel bir örnek” (Ahzâb 33/21) diye gösterdiği Peygamberimiz başta olmak üzere peygamberler, bunun en kâmil timsalleriydi. Gayretleri, insanı eğitmek ve bu sorumluluğu taşıyanları çoğaltmaktı.

İtaatin müfredatı

Bu çaba, Müslümanların tarihinde ne ölçüde karşılık buldu? Başlangıçta sorumlu benliğin kök salabileceği fikrî ve fiilî bir zemin vardı. İlmî otorite devletin tekelinde değildi; geçimini ticaretten sağlayan, bağımsızlığını korumak için iktidarın ihsanını reddeden âlimler vardı. Dört büyük mezhebin imamları da siyasi otoritenin baskısını yaşadı; hapis veya işkenceye

maruz kaldı. Kişi farklı fakihlere başvurabilir, âlim kendi muhakemesiyle hüküm verebilirdi. Yanlışa itiraz, hoş görülen bir istisna değil, her Müslümana düşen bir vazifeydi.

Bugün bize dışarıdan gelmiş gibi görünen bu fikirler, İslam düşüncesinin önde gelen isimlerince savunulmuştu. Fârâbî, anlamayı sağlayan öğretimi hazır kanaat aşılayan telkinden ayırır. Câhız, daha dokuzuncu yüzyılda "ezber aklı köreltir" der; insanı kesin bilgiye götürenin taklit değil, kendi muhakemesi olduğunu savunur. Gazzâlî taklidi "bütün yanlışların kökü" sayar: "Hakikat otoriteyle bilinmez, otoriteler ancak doğruyu söyledikleri için tanınır." Körü körüne inanan Müslümanın da fıtratından uzak düştüğünü söyler. Miskeveyh ise karakteri iradeyle kazanılan bir sanat, gerçek hürriyeti insanın arzusunu aklına tâbi kılabilmesi olarak görür.

Bu ideal uygulamada da karşılık buluyordu. Kûfe'nin istişare ve tartışma geleneğinde yetişen Ebû Hanîfe'nin halkasında meseleler dikte edilmez; farazî durumlar ve karşı itirazlar üzerinden tartışılırdı. Bu, kendi hükmünü kurmayı öğreten bir terbiyeydi. Ebû Hanîfe, öğrencilerine kazandırdığı muhakeme bağımsızlığını iktidar karşısında da korudu.

Ne var ki bu birikim, dar bir âlimler çevresinde kaldı; sıradan insanın, özellikle çocuğun eğitimine aynı ölçüde yansımadı. Mektepte öncelik anlamak, tartmak ve soru sormak değil, Kur'an'ın lafzını ezberlemek, inancı yerleştirmek ve çocuğu "bid'atlere karşı bağışıklamak"tı.

İbn Haldun, Kadı İbnü'l-Arabî'nin "çocuğa henüz anlamadığı şeyi ezberletmek yerine önce anlayabileceği şeyi öğretmek gerekir" görüşünü aktarır; daha doğru bulduğu bu usulün uygulanmadığını belirtir. İlmî çevrelerde de bilginin güvenilirliği aktarım zincirine bağlanıyor; hocasız metin okumak kuşkuyla, hocanın görüşünü kendi muhakemesiyle tartmak "kibir" olarak karşılanabiliyordu.

"Oku" emriyle başlayan bir dinin eğitiminde anlamanın önüne lafzı korumak geçti; metni taşıyan çoğaldı, anlamını sorgulayan azaldı. Mehmed Âkif'in söylediği gibi:

"İbret olmaz bize, her gün okuruz ezber de!

Yoksa, bir maksat aranmaz mı bu âyetlerde?

Lâfzı muhkem yalnız, anlaşılan, Kur'an'ın;

Çünkü kaydında değil hiçbirimiz mânânın."

Bu birikimin yaygın bir düzene dönüşememesinde, akılcı âlimlerin sorumluluk bilincini halka taşıyacak bir eğitim kuramamasının da payı vardı. On birinci yüzyıl dolaylarında güçlenen ulemâ–devlet ittifakı ise daralmayı kurumsallaştırdı: Belirli bir akîde resmîleştirildi, medreseler eliyle yaygınlaştırıldı; akılcılar ve filozoflar merkezin dışına itildi. Ağırlık kazanan kelâm anlayışında iyilik ve kötülüğün ölçüsü, aklın kavrayışından çok ilahi emre bağlandı. Peygamber'in insanı sorumluluğa çağıran canlı örnekliği de aynen taklit edilecek kalıplara indirgenebildi.

Geleneğin içinden itirazlar da sürdü: nakle bağlılığıyla bilinen İbn Teymiyye bile, iyinin ve kötünün akıl ve fıtratla bilinebileceğini savundu. Buna rağmen hâkim eğitim ve otorite anlayışında sorumlu benlikten çok itaat öne çıktı.

Bu daralmanın maddi bir zemini de vardı. Ticaret, âlimlere siyasi iktidarın dışında geçim kaynakları sağlayabiliyordu. Medreselerin yaygınlaşması ilme kaynak ve süreklilik kazandırırken, siyasi himaye ve atama ilişkileri âlimlerin bağımsızlığını sınırlayabiliyordu. Askerî ve idari zümrelerin hükümdara bağımlılığı da iktidarı dengeleyecek özerk güçlerin gelişmesini zorlaştırdı. Mesele şehirlerin, loncaların veya vakıfların yokluğu değil, bunların iktidarı sınırlayabilecek kalıcı ve özerk birliklere dönüşmesindeki güçlüklerdi. İtirazın kişilerden kurumlara taşınamamasında, onu destekleyecek bağımsız iktisadi ve hukuki zeminin sınırlılığının da payı vardı.

Bu düzenin yetiştirdiği, kendi hükmünü kuran birey değil, hizaya gelmiş tebaaydı. "Edep" anlayışında da bu kaymanın izleri vardır: İnsanı çok yönlü yetiştiren kültür ve inceliğin yanında, hizaya sokan terbiye öne çıktı. Sâsânî saray geleneğinden tercümelerle beslenen siyasi edep, itaati pekiştirdi. Bu kitapları Arapçaya kazandıran İbnü'l-Mukaffa, "Allah'a isyan olan yerde kula itaat yoktur" ilkesini tanımakla birlikte kapsamını daraltıyordu: Hükümdarın bir konuda emir vermesi, o emre uyulması için başlı başına gerekçe sayılıyor; tebaaya emrin doğruluğunu değerlendirme hakkı neredeyse bırakılmıyordu.

Bu terbiyenin açık ifadeleri ahlak kitaplarında ve siyasetnamelerde yer aldı. Kınalızâde, sıradan insanın kazâ-kaderi ve şeriatın sırlarını sorgulamasını dilin ağır kusurlarından sayar; derin meseleleri merak edene şeytanın "sen de âlimlerdensin" diye fısıldadığını söyler. Kendi yargısını kurma çabası böylece vesveseye dönüşür. Aynı eserin "adalet dairesi"nde adalet, "reâyâyı padişaha kul eden" bağdır. Daha önce Nizâmülmülk, başkaldırıyı yaşla kuruyu birlikte yakan ateşe benzetir; hakkını padişaha başvurmadan savunanın bile cezalandırılmasını anlatır. Öğüt açıktır: "Ucu hükümdara dokunan her şeye herkes boynunu eğsin."

İtaat, itikada da yerleşti. Yaygın akaid metinleri, yöneticinin günahı veya zulmü sebebiyle azledilemeyeceğini, zalim imamın ardında namazın geçerli olduğunu söylüyordu. Zalimler çoğaldıkça imama ihtiyacın arttığı da savunulabiliyordu. Böylece zulüm, otoriteyi sınırlamanın değil, ona daha sıkı bağlanmanın gerekçesine dönüşüyordu. Kötülüğü elle, dille, hiç değilse kalben reddetme çağrısı da bir iş bölümü olarak yorumlandı: El iktidarın, dil âlimin oldu; sıradan insana kalbin sessiz hoşnutsuzluğu, "imanın en zayıf" derecesi kaldı. Zalim sultanın karşısında hak söylemeyi cihadın en faziletlisi sayan çağrı ise adeta unutturuldu.

Bu terbiyenin bedelini İbn Haldun anlatır: Baskıyla yetişen insan kendini savunma gücünü yitirir, yalana ve ikiyüzlülüğe alışır; içinden başka, dışından başka biri olur. Aynı baskı çocuğu da halkı da zillete alıştırır; boyun eğmeye alışmış bir toplum kendini bile yönetemez hâle gelir. Ayrım, itaatin varlığında değil kaynağındadır: Kişiliği çökerten, gönüllü bağlılık değil, korkuyla boyun eğdirilmedir. Buna rağmen itaat erdem, muhalefetin

yokluğu olgunluk sayılabildi. Said Halim Paşa gibi keskin bir zihin bile toplumunun rekabete ve muhalefete yer vermeyişini neredeyse üstünlük olarak anlatabiliyordu.

İtaat çoğu zaman vicdanı öldürmez, susturur. İnsan sorumluluğunu üst makama devredip kendisini yalnız "emri uygulayan bir araç" saydığında, yaptığının hesabını da kendisinden uzaklaştırır. Yüzyılların hikâyesi, sorumlu benliğin hiç doğmaması değil, çoğalmasını sağlayacak terbiyenin yerine itaatin yerleşmesidir. Böyle yetişen insanların, ortak bir düzeni taşıyacak eşitler arası güveni kurması da zorlaşır.

Himaye değil, sivillik

Adil bir düzen, insanların tanımadıkları yurttaşlarına bile duyabildiği güvene dayanır. Bu güven eşitler arasında, peşin karşılık gözetmeden kurulur; "ben ona güvenirim, o da bir başkasına" diye yayılarak toplumu dokur. Bir büyüğe yönelen sadakat bunun yerini tutmaz. Dikey bağlılıkta ast üstünden çekinir, bildiğini kendini korumak için saklar; güven eşitler arasında yayılmak yerine yukarıya bağlanır.

Vahiy, insanın değerini soyundan, malından ve mevkiinden bağımsız gören bir eşitlik çağrısıydı. Üstünlüğü takvâya bağlayan, araya aracı bir sınıf koymayan bu çağrı, Peygamber'in elinde kabile asabiyetini aşan bir kardeşliğe dönüştü. Fakat nesep, himaye ve tâbiiyet bağlarıyla örülmüş toplumu bir anda değiştirmedi. Peygamber'in ardından eski hiyerarşiler, eşitlikçi ilkeyi geri plana iterek yeniden güçlendi. İnsan güvenini yanındaki eşitinden çok, üstündeki hamiye bağlamayı sürdürdü.

Bu dönüşün işaretleri, Peygamber'in vefatından hemen sonra görüldü. Benî Sâide gölgeliğindeki önderlik tartışmasında Kureyş'in önceliği, "Araplar Kureyş'ten olmayana boyun eğmez" gerekçesiyle savunuldu; zamanla halifenin Kureyşli olması ilkeleştirildi. Ardından hilafet, babadan oğula geçen saltanata dönüştü. Müslüman olmak da eşit muameleye yetmiyordu. Mevâlî, kimi dönem ve bölgelerde cizye ödemeyi sürdürüyor, yönetimden uzak tutuluyor, bir Arap kabilesinin himayesine bağlı kalıyordu. Hiyerarşi teolojik olarak da pekiştirildi. Toplumun rızasına dayanan meşruiyet zayıf kaldıkça, yöneticinin otoritesi ilahî bir vekâlet anlayışıyla temellendirilmeye başlandı.

İbn Haldun bu dönüşümün mantığını açıklamıştı. Asabiyet aslında yatay bir bağla başlar. Eşitler arasındadır, reis buyruğunu zorla kabul ettirmez, hükmünü paylaşır; ama "boyun eğme ve itaatle birlikte asabiyet olmaz"; zorla boyun eğdirilen insanların dayanışma ve birlikte hareket etme gücü zayıflar. İktidar kurulduğunda hükümdarın yaptığı tam da budur: şanı ve gücü paylaşmaktan vazgeçip tek elde toplar, eski yoldaşlarını tasfiye eder ve yerlerine yalnız kendisine bağlı azatlılardan, devşirmelerden bir himaye çevresi kurar. İktidarı mümkün kılan dayanışma, zamanla hükümdara tâbiiyete dönüşür.

Bu dikey yapının en belirgin örneği Osmanlı'ydı. Mesele tek tek memurlar değil, yöneten ile yönetilen bağının kul esasına oturmasıydı: en yüksek vezir bile hukuken padişahın kuluydu, malı da canı da hükümdarın tasarrufundaydı. Merkeze karşı denge gibi görünen âyan da konağı ve silahlı adamlarıyla birer hamiydi; devletle toplum arasında eşitlerin

birliği değil, iç içe geçmiş himaye halkaları vardı. Nitekim bu düzenin eşitler arası güvene en çok yaklaştığı an, Sened-i İttifak, bir istisna olarak kaldı: güvenin ancak "karşılıklı kefaletle" mümkün olduğunu kabul ediyor, ama yine sultanı en tepedeki kefil sayarak dikey omurgaya dönüyordu.

Yine de yatay kardeşliğin güçlü örnekleri vardı. Fütüvvet ehli ve Anadolu'daki devamı olan ahîler bunun en canlı ifadesiydi: kan bağına değil, seçilmiş bir kardeşliğe dayanan; cömertliği, misafirperverliği, bencilliğin tam karşısındaki bir diğerkâmlığı (kötülüğe bile iyilikle karşılık vermeyi) ahlak nizamı hâline getiren birlikler. İbn Battûta, yolcuyu doyuran, barındıran, koruyan ahîlere her kasaba ve köyde rastladığını, bu teşkilatın yaygınlığına hayret ettiğini anlatır; öyle ki başında hükümdar bulunmayan yerde sözün ahîlerde olduğunu söyler.

Gelgelelim bu kardeşlik, özerk bir kurum olarak yaygınlaşamadı. Fütüvvet Anadolu'ya önce saray çevresinden girdi; hırka, bir büyüğe bağlılığın nişanıydı. Halife fütüvveti tekeline alıp rakip biçimlerini yasakladı. Birlikler zamanla tarikat, lonca ve askerî düzenle bütünleşti. İçeride de çırak, kendisini yetiştiren ahîye itaatle bağlıydı. Yatay kardeşlik imkânı, onu geliştirecek özerkliği kazanamadan yeniden himaye ilişkileri içine çekildi.

Bu düzenin kaynakları da çeşitliydi. Arap kabile asabiyeti, hâkimiyeti ilahî bir yetkiye bağlayan Sâsânî hükümdarlık geleneği ve devleti hanedanın ortak malı sayan Türk-Orta Asya mirası, Selçuklu ve Osmanlı'da birleşti.

Cumhuriyet eşit yurttaşlık idealini getirdi, fakat topluma yukarıdan biçim veren devlet geleneğini aşamadı. Baskıcı bir laiklik anlayışıyla dinî hayatı Diyanet eliyle devlete bağladı, özerk ara kurumların alanını daralttı. Kültür devriminin Müslüman geleneğin kamusal görünümlerini dışlaması da yeni bir fay hattı açtı; dindarlığı farklı kesimlerle bağ kurmaktan çok kendi çevresini korumaya yöneltti.

Hakları kişilerin himayesinden çıkarıp kurumların güvencesine bağlayan, herkese aynı mesafede duran devletin kurulamaması bu ilişkileri besledi. Eğitimin hâkim yönelimi de kendi muhakemesiyle otoriteyi sorgulayabilen, farklı olanın eşitliğini savunan yurttaşı değil, devletin makbul saydığı kalıba uyan insanı yetiştirmekti.

Eşitler arası güvenin zayıf olduğu yerde her kriz insanı yeniden bir hamiye yöneltir. Kendi ayakları üzerinde, eşitiyle omuz omuza duran yurttaşın yerini, bir büyüğün gölgesine sığınan tebaa alır.

Vicdanını devretmeyen insan

İnsanın dokunulmaz değeri, vicdan hürriyeti, farklı olanın eşitliği ve iktidarın hukukla sınırlandırılması, bu geleneğin içinde güçlü dayanaklara sahiptir. Fakat ilke kendi kendini yaşatmaz; onu, gerektiğinde kendi arzusuna ve en yüksek otoriteye "hayır" diyebilen insanla, o insanı yalnız bırakmayan toplum taşır.

İktidarın hukukla sınırlandığı bir düzen, yurttaşların da kendi çıkarlarını hak ve adaletle sınırlayabilmesine dayanır. Devlet, bu bilincin gelişeceği koşulları oluşturabilir; fakat vicdanın yerini alamaz. Özgür devletin temel gerilimi buradadır: Ayakta kalmak için ihtiyaç duyduğu özgür düzene bağlılığı itaate zorlayarak sağlamaya kalkarsa, korumak için var olduğu özgürlüğü ortadan kaldırır.

Tarihimizde bu sorumluluğun yeterince yaygınlaşmaması, değişmez bir insan veya toplum tabiatının sonucu değildir. Aynı gelenek, itaatin gerekçelerini de otorite karşısında hak sözü savunmanın örneklerini de taşıdı. Hangisinin eğitimde, kurumlarda ve gündelik hayatta ağırlık kazandığını, tarihî güç ilişkileri ve tercihler belirledi. Bugün değiştirebileceğimiz de insanın sorgulamasını, kendi hükmünü vermesini ve başkasının hakkını savunmasını zorlaştıran koşullardır.

Sorumlu benliğin çoğalması, onu öğütlemek kadar, bağımsız yaşayabileceği şartları kurmayı da gerektirir. Hukuki güvenceleri kurmakla onları savunacak yurttaşları yetiştirmek birlikte yürümelidir. Çocuğa neyi ezberletip neyi anlattığımız, merakına ve sorularına nasıl karşılık verdiğimiz, yarın nasıl bir toplumda yaşayacağımızı da belirler.

Aliya İzzetbegović'in çağrısı bu yüzden hayatidir: "Ben olsam, Müslüman Doğu'daki tüm mekteplere 'eleştirel düşünme' dersleri koyardım. Batı'nın aksine Doğu bu acımasız mektepten geçmemiştir ve birçok zaafın kaynağı budur." O mescitteki kadının "hayır"ını hayranlıkla anmak kadar, bugün aynı itirazı dile getirecek insanı yetiştirmek ve yanında durmak gerekir. Anayasal devlet, vicdanını devretmeyen insanın yalnız bırakılmadığı yerde kök salar. Yıldızların gökyüzüne dönüşmesi de buna bağlıdır.

Mustafa Yeneroğlu, İstanbul Milletvekili.